

таксама амаль заўжды змяшчае ў асобным артыкуле (*авой – авоиньки, атута – атутоцьки* і інш.); часам аўтар не аддзяляе часціцу *а* ад наступнага выклічніка (*авжожъ, авидзь, аво* і інш.), але нават выключыўшы ўсе гэтыя выпадкі, мы можам сцвярджаць, што ў Слоўніку І.І. Насовіча датычна выклічнікаў прадстаўлены багацейшы матэрыял, чым мы маем на сённяшні дзень у слоўніках сучаснай беларускай мовы. Сярод імператыўных выклічнікаў, якія абазначаюць пабуджэнне жывёл да дзеяння, у ТСБМ на літару «А» сустракаецца толькі адзін (*акыш*), у той час як у Слоўніку І.І. Насовіча – 6 (*абрисъ, авыць, азась, акышъ, ацепъ, ашкыръ*). Такія распаўсюджаныя на сённяшні дзень выклічнікі як *аёй (аёй-аёй), авохці (авохці мне)* і інш. увогуле не прадстаўлены ў ТСБМ, але знайшлі адлюстраванне ў Слоўніку І.І. Насовіча. Апошні выклічнік – агульнавядомы, паколькі быў ужыты ў ананімнай паэме «Тарас на Парнасе»: «Авохці мне! Як тут прыгожа...» [7, с. 40].

Такім чынам, нават зважыўшы на пэўныя недакладнасці і недахопы «Слоўніка беларускай мовы», справядлівым будзе сцверджанне, што гэтая праца І.І. Насовіча можа шмат у чым заставацца ўзорам для сучасных і будучых лексікографаў – калі не ў якасці апрацоўкі матэрыялу, то ў ягоным багацці і любові, з якой гэты чалавек падыходзіў да сваёй справы.

Літаратура

1. Прыгодзіч, М. Р. «Везде характеръ видень твой...» / М.Р. Прыгодзіч // ЛіМ. – 1988. – 5 жніўня.
2. Суднік, М.Р. І.І. Насовіч і яго слоўнік / М.Р. Суднік // Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983.
3. Суднік, М.Р. Иван Иванович Насович – выдажны вучоны і асветнік / М.Р. Суднік // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1989. – № 2.
4. Шчэрбін, В.К. «Слоўнік беларускай мовы» І.І. Насовіча / В.К. Шчэрбін // Беларуская мова. Энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
5. Граматыка беларускай мовы: у 2 т. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1966. – Т. 1.
6. Беларуская граматыка: у 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1.
7. Энеіда наываварат; Тарас на Парнасе. – Мінск: Юнацтва, 1983.
8. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 756 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я.Коласа; пад агул. рэд. акад. К.Крапівы. – Мінск: БелСЭ, 1977-1982. – Т. 1-5.

В.І. Рэдзько

ЗАПАЗЫЧАННІ Ў «СЛОЎНІКУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ» І.І. НАСОВІЧА І Ў «СЛОЎНІКУ МОВЫ “НАШАЙ НІВЫ”»: СЕМАНТЫЧНАЯ ПЕРАЕМНАСЦЬ

Перыяд XIX – пачатку XX ст. займае своеасаблівае месца ў працэсе кантактавання беларускай мовы з іншымі мовамі. У XIX ст. мова пачала паступова выходзіць са стану глыбокага заняпаду, пасля таго як, будучы выцесненай з усіх сфер афіцыйнага ўжытку польскай мовай у канцы XVII ст., яна больш за сто гадоў функцыянавала выключна ў вусна-дыялектнай форме. З аднаго боку, на такой стадыі моўнага развіцця наміналіся пэўныя патрэбы яшчэ не

былі настолькі вострымі, каб зварот да сродкаў іншых моў стаўся асабліва актуальным. Але, з другога боку, ненармалізаваная беларуская мова была нічым не абароненая ад разнастайных стыхійных іншамоўных уплываў і магла некантралявана насычацца запазычанымі элементамі. На пачатку XX ст. сітуацыя заўважальна змяняецца. На старонках беларускіх мастацкіх і перыядычных выданняў з'яўляецца вялікая колькасць запазычанняў. Найважнейшая прычына такой моўнай актыўнасці – магутны штуршок у напрамку развіцця нацыянальнай мовы, абумоўлены працэсам нацыянальнага адраджэння. Іншамоўныя адзінкі ў гэты час не проста механічна ўваходзілі ў сістэму беларускай мовы, а прыстасоўваліся да яе на ўсіх узроўнях. Шляхам параўнальнага аналізу запазычанай лексікі ў мове XIX і пачатку XX ст., на наш погляд, можна ўстанавіць накірункі і асаблівасці адаптацыі іншамоўяў у межах названага перыяду. У артыкуле праведзена спроба такога аналізу на семантычным узроўні.

У якасці крыніц фактычнага матэрыялу былі ўзяты «Слоўнік беларускай мовы» І.Насовіча, 1870 (далей – СН) і «Слоўнік мовы “Нашай Нівы”», т. 1, Мінск, 2003 (далей – СМНН), у якім адлюстраваны моўны матэрыял аўтарытэтнага перыядычнага выдання пачатку XX стагоддзя.

Адзначым, што ў СН выяўляюцца дзве разнавіднасці запазычанняў. Першую групу складаюць лексемы, якія самім аўтарам аднесены ў разрад іншамоўных. Напрыклад:

Вершъ (лат. versus),

Визитовать (лат. visitare)

Густъ (лат. gustus)

Гатунок (польск. gatunek)

Вид (по лит. wejdalis)

Гидзицца (лит. geigati – брезгать, презирать)

Двойчи (лит. dworti – опять)

Дзерци (лит. dirzti – сѣчь)

Дробеза (лит. Собир. drabuzi – бѣлье)⁴.

Другую групу ў СН складаюць адзінкі, якія не пазначаны аўтарам як запазычанні, але маюць выразныя адзнакі іншамоўнасці: *инстынкт, реестръ, штукмайстеръ* і г. д.

Пры аналізе ўлічваліся запазычанні абедзвюх груп.

Супастаўленне семантычных характарыстык запазычанняў, якія фіксуюцца ў абедзвюх крыніцах, дало наступныя вынікі. Усе запазычанні можна падзяліць на некалькі груп.

⁴ З сучаснага пункту погляду, не заўсёды можна пагадзіцца з тым вызначэннем паходжання слоў, якое прапануе І.Насовіч. Сёння ў разрад іншамоўных наўрад ці мэтазгодна адносіць такія лексемы як *вид (по лит. wejdalis)* «лице», *вскуряць (ад лац. curo)* «стараться успѣть въ чемъ», *двойчи (лит. dworti – опять)*.

1. Першую групу складаюць лексемы, якія ў СМНН маюць тую ж семантычную структуру, што і ў СН, г. зн. **лексемы, што не змянілі свой семантычны аб'ём**. Напрыклад:

■ У СН: *Вершъ* (лат. *versus*) – Стихъ. *Все вершами складно говориць*. У СМНН: *Верш* – невялікі мастацкі твор, напісаны рытмізаванай мовай. *Тады выйшла беларуская паэтка Цётка і вельмі добра гаварыла вершы «Маі думкі», «Грайка», «Родны край»*. 1910, № 10, с. 157.

■ У СН: *Гидзицьца* (лит. *geigati* – *Брезгать, презирать*) – мѣрзеть, имѣть отвращеніе къ чему. *Не гидзься, паночекъ, нашею потравой*. У СМНН: *Гідзіцца* – грэбаваць, пагарджаць. *Дурная дзяўчына, заместа таго, каб быць паслушнай пану, затое што ён ня гідзіцца ёю, вяляцела надвор ды нарабіла крыку...* 1914, № 1, с. 3.

■ У СН: *Атраментъ* – чернилы. *Налій атраменту въ каламаръ*. У СМНН: *Атрамэнт* – атрамант; чарніла. *Сам [Андрэйка] дастаў з закурэнай трамы атрамэнт, ручку с пяром і палажыў на стол*. 1914, № 38, с. 2. Змітрок Бядуля. Летапісцы.

2. Другую групу складаюць **лексемы, што пашырылі свой семантычны аб'ём** на пачатку ХХ ст. у параўнанні з функцыянаваннем у ХІХ ст. Напрыклад:

■ У СН: *Акцыз* – акцизь, откупъ питейный. *Въ акцызу служиць*. У СМНН: *Акцыз, аксуз* – 1) устаноўлены дзяржаўны падатак на тавары шырокага ўжытку, які ўключаецца ў прадажную цану тавара. *.. у нас, праз той вялікі акцыз, фунт дрэннай гарбаты прадаецца за 1р. 60 кап.* 1908, № 7, с. 2; 2) назва ўстановы, якая збірала такі падатак. *U wołaści Gielniowo sielanie pastanawili nia pić wodki i datrymali słowa, tak, što manapolka pierestała prynasić dachody kaznie, dziela čaho akcyz sam zakryj jaje ū letašnim hadu*. 1910, № 4, с. 71.

■ У СН: *Банкетъ* – 1) пирушка, пиршество. *Давъ банкетъ на весь свѣтъ*; 2) перен. Баня. *Просимъ на голый банкетъ*. На пачатку ХХ стагоддзя запазычанне страціла пераноснае значэнне, але праявіла новыя дадатковыя семы. У СМНН яна азначае: 1) урачысты абед ці вячэра з якой-н. нагоды. *Пасьле галаваломкай рэвізіі у прэсдацеля управы, адбыўся банкет*. 1912, № 49-50, с. 2; 2) багатае абрадавае застолле. *Сколькі раз у год бываюць такія банкеты? – На Каляды, запусты, Вялікдзень, Праводную ..* 1912, № 15-16, с. 3. Стары Верабей. Веснавыя думкі; 3) урачыстасць, святкаванне, звязанае з вяселлем. *У дварэ зноў банкет: пьюць, гуляюць, пяюць, Рой дзеўчат маладую ўбірае..* 1910, № 34, с. 521-522. Констанція Буйло. Курган.

■ У СН: *Гатунокъ* (польск. *gatunek*) – разборъ, свойство. *Сукно хорошаго гатунку*. На пачатку ХХ стагоддзя семантыка дадзенай лексемы дэталізавалася: У СМНН *гатунак* азначае: 1) парода жывёл, сорт расліны, атрыманыя ў выніку селекцыі. *..имат якімі спеціалістамі-гаспадарамі за найлепшыя гатунак кароў па вытрымаласьці і малочнасьці прызнаны завод простых беларускіх селянскіх кароў*. 1910, № 34, с. 527-528; 2) від, парода (пра дрэва). *Ramki, jak i ūsie čaści wulla, robiacca z lohkich gatunkoŭ drewa: sosny, jelki, lipy*. 1910, № 2, с. 29.

Наступныя дзве адзінкі, як ужо адзначалася, на сучасным этапе моўнага развіцця не ўспрымаюцца як запазычанне. Але развіццё семантычнага значэння ў іх відавочнае:

- У СН: *Видъ* (по лит. *wejdalis*) – лице. *Умый свой видъ*. А ў СМНН адзначаны наступныя значэнні: *Bid, Wid* – 1) знешнасць, вонкавае аблічча. *U roйнаś [woйkałak] na pni i na stali Znimaje, Ździewaje swoj wid*. 1911, № 1, с. 10. Januk Kupała. *Woйkałak*; 2) тое, што адкрываецца перад вачыма. *Трэйці, Гаўрыла, мужык барадаты, Абводзіць вачымы ўсю даль Радзе сэрца іх від той багаты, Разстацца з зямлёю ім жалъ*. 1912, № 12-13, с. 4. // *Пейзаж, малюнкi прыроды. Умелі вытыкаць і вышываць ня толькі цацкі (орнамэнты) але віды ваколіц і партрэты людзей*. 1913, № 37, с. 1; 3) у спалучэнні з прыназоўнікам з утварае прыслоўнае словазлучэнне ў значэнні з выгляду, знешне. *S Piecierburha na adnej z nami лайсу sieй niejki z widu waźny čynойnik*. 1910, № 29, с. 438.

- У СН: *Дзерци* (лит. *dirzti* – сѣчь) – драть, сѣчь. *Дзери розками его*. Паводле СМНН, на пачатку ХХ стагоддзя гэтая лексема ўжывалася ў наступных значэннях: 1) здзіраць, знімаць. *Палякі ўзятых у няволю казакоў страшэнна мучылі, а з гэтманоў іх Паўлюка і Остраницы з жывых дзерлі паясамі скуру*. 1910, № 13, с. 205. Власт. Кароткая гісторыя Беларусі; 2) выдзіраць, скубсці. *Sielanie dziaruć salomu z stretch i hetym kormiać żywiołu*. 1911, № 11, с. 158; 3) абіраць, бязлітасна эксплуатаваць каго-небудзь. *Mieй Kitaj 12 carstwoй pad saboj, s katorych dzior, jak toj skurahup, padatki; pamiž takich paddanych byў i japoniec*. 1910, № 23-24, с. 356; 4) біць, хвастаць; сцябаць. *Kum spałochaўsia [waйkoў] da śmierci, dy ўžo žartaў dosić! Puhaj stai kania jon dzierci, koń paсай unosić*. 1911, № 16, с. 232; 5) перан. Браць за што-небудзь празмерна высокую плату. *У мінскім казначэйстве вісіць аб'яўленне, што грошы разменіваюць дарма, а тым часам старажы – шчотчыкі дзяруць за размен як сямі хочуць*. 1910, № 18, с. 285.

3. У трэцюю групу ўвайшлі запазычаныя **адзінкі, семантычны аб'ём якіх звужаўся**. Напрыклад:

- У СН: *Аргументъ* – 1) философ. Доказательство, предложение, доводъ. *Хороший аргументъ*; 2) юрид. Доказательство; переносно – подкупной подарокъ. *Хочешь выиграть дзѣло, пошли аргументы Хованского*. У СМНН: *Аргумент*- лагічны довад для доказу чаго-н. У гэтым выпадку змянілася сфера выкарыстання лексемы: калі ў СН яна ідзе са спецыяльнымі паметамі *філасофскае, юрыдычнае*, то на старонках газеты «Наша Ніва» лексема адзначаецца ў агульнамоўных кантэкстах. *І дамагаюцца яны, выстаўляючы розныя аргументы: і гісторычныя, і тэорэтычныя, і практычныя*. 1912, № 4, с. 3.

- У СН: *Бальсамъ* – 1) благовонное масло, истекающее изъ извѣстныхъ деревъ. *Шкода бальсаму на капусту*; 2) водка, настоенная на целительных травах. *Березовымъ бальсамомъ залиць рану или порубъ*. У нашаніўскі перыяд ужывання слова ў значэнні 'благовонное масло' не сустракаецца. Паводле СМНН, лексема мае значэнне 'настойка або мазь з лекавых траў'. *Слова, як*

цудоўнае лекаства – бальзам, павінно лечыць падупашыя у хваробі душы і сэрцы. 1914, № 14, с. 3. І.Піліпаў. Гутаркі.

■ У СН: *Густъ* (лат. *gustus*) 1) вкусъ. *Въ поправѣ* не якого густу нема; 2) разборчивость. *Хорошій маешъ густъ*. На пачатку XX ст. ужыванне слова ў значэнні ‘разборчивость’ не сустракаецца. СМНН дае наступнае значэнне гэтай лексемы: *Густ, gust* – адчуванне, разуменне прыгожага. *Cikawu tak sama pajaski, fartuški i roznyje tkaniny, katoryje z niemaloj pracaj i gustam robiać litoŭskije wioskowuje dziejčaty..* 1910, № 12, с. 189.

■ У СН: *Дробеза* (лит. собир. *drabuzi* – б~~ѣ~~льѣ) 1) мелочь. *Большее собери, а дробезу покинь*; 2) мелкія деньги. *Всю дробезу высыпавъ*; 3) розги. *Всыпали троху дробезы*; 4) малыя д~~ѣ~~ти. *Осталась удовою и зъ дробезою*. З пералічаных у СН на пачатку XX ст. лексема захавала ўсяго адно сваё значэнне – ‘мелочь’. Праўда, у СМНН яна стала ўжывацца ў больш абагульненым значэнні ‘тое, што не мае істотнага значэння, не вартае ўвагі’. .. *памешчыки ды чыноўнікі, што сидзяць у каміссыі, займаюцца ўсялякаю драбязою, а глаўнаго, што патрэбна народу, як бы и не бачыли*. 1907, № 10, с. 7.

4. Чацвёртую групу склалі запазычанні, якія ў працэсе функцыянавання ў мове больш ці менш істотна змянілі сваю семантыку. Напрыклад:

■ У СН: *Визытоваць* (лат. *visitare*) – пос~~ѣ~~щать для осмотра. *Визытоваць школы*. У СМНН дадзены дзеяслоў адсутнічае, але на старонках газеты сустракаецца лексема *візыта* са значэннем ‘наведванне каго-небудзь’: *Колькі дзён ўзапар ён [Язэп] не хадзіў з візытай да сядзельца і, як мог, ціснуў капейку*. 1914, № 20, с. 1. Язэп Шпэт. Дарагія лекі. Гэта дазваляе канстатаваць частковыя семантычныя змены, а менавіта знікненне семы ‘для осмотра’.

■ У СН: *Акцыя* – произшествіе. *Ци чувъ якая тамъ здѣлалась акцыя*. У СМНН: *Акція, аксіја* – каштоўная папера, якая дае права яе ўладальніку ўдзельнічаць у фінансавай і іншай дзейнасці акцыянернага прадпрыемства. *Суполка купіла акцыю Маскоўскаго Народнаго Банку за 250 руб.* 1912, № 5, с. 2.

■ У СН: *Апаратъ* – военный парадъ. *Сягодні апаратъ будзець*. У СМНН: *Апарат, аппарат* – прыбор спецыяльнага прызначэння. *Лік мінных аппаратаў на нямецкіх лодках добра не вядомы*. 1914, № 38, с. 2.

У цэлым аналіз паказаў, што большасць запазычаных лексем, якія існавалі ў мове ў пачатку XIX ст., захавалі або пашырылі сваё значэнне. Магчыма, часткова семантычныя адрозненні ў СН і СМНН можна аднесці на карысць суб’ектыўных фактараў, у прыватнасці асаблівасцяў асабістага ўспрымання значэнняў іншамоўных адзінак І.Насовічам. Некаторую ролю магло таксама адыграць няпоўнае супадзенне дыялектнай базы абедзвюх аналізуемых крыніц. Тым не менш сам факт наяўнасці семантычных мадыфікацый на працягу кароткага часавога адрэзку відавочна дэманструе дастатковую інтэнсіўнасць адаптацыйных працэсаў на самым высокім – семантычным – узроўні тагачаснай беларускай мовы. Асноўны накірунак змен семантычнай структуры іншамоўяў на беларускай прымаючай глебе ў бок

дыферэнцыяцыі і пашырэння семантыкі характарызуе беларускую мову XIX – пачатку XX ст. як актыўную сістэму з выразнымі тэндэнцыямі да развіцця.